

Савенко В. В.,

кандидат історичних наук, доцент

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

ІСТОРИОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ ЄВРОПИ ТА СВІТУ НОВОЇ ДОБИ

Анотація. Статтю присвячено аналізу формування громадянського суспільства в умовах правової реальності. На підставі узагальнюючого огляду історії розвитку громадянських ідей та еволюції форм громадянського суспільства встановлено теоретичну сутність та практичне значення соціального інституту права в процесі формування правових держав Європи та світу.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадянськість, громадянське виховання, правова реальність, правова свідомість.

Постановка проблеми. Однією з актуальних проблем філософії права є усвідомлення змісту поняття громадянського суспільства як інституту пошуків гідного людини способу існування та самореалізації в межах правової реальності. Пропонована стаття є спробою історіософського аналізу концепцій громадянського суспільства в європейській історії права Нового часу.

Метою статті є порівняльний історіософсько-правовий аналіз розвитку громадянської ідеї і форми її практичної самореалізації – громадянського суспільства – в європейській історії права нового періоду.

Виклад основного матеріалу. Протягом усієї історії розвитку європейської філософсько-правової думки найрізноманітніші аспекти становлення розвитку та функціонування громадянського суспільства і громадянської свободи були об'єктом уваги і предметом теоретичних досліджень багатьох мислителів світового рівня, а також сучасних соціальних філософів, теологів, правників, політологів та соціологів. Опис громадянського суспільства як спільноти людей, що протистоїть державі в Нову добу, здійснили Т. Мор, Т. Компанелла, Ш. Монтеск'є, К. Лоренц, К. Гельвецій, П. Гольбах, Ж.-Ж. Руссо та інші.

В сучасній західній соціально-філософській традиції проблеми громадянського суспільства займають вагомe місце. Питання гармонізації стосунків між суспільством і державою в той чи інший спосіб вирішуються в працях К. Аллена, Г. Алмонда, А. Араго, А. Арена, Р. Арона, Р. Броуна, С. Верби, Р. Дарендорфа, Д. Кола, О. Ланге, М. Маркуса, К. Поппера, А. Тойнбі, Ю. Габермаса та інших.

Громадянське суспільство – це система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, які забезпечують умови для реалізації приватних інтересів і потреб індивідів та колективів, життєдіяльності соціальної, культурної та духовної сфер, їх відтворення і передачі від покоління до покоління [1]. В основі ідеї громадянського суспільства лежить проблема відносин людини з політичною владою, суспільства з правовою державою. Справді, є держава, населення, яке проживає в ній, є її громадянами, немає держави – не може бути й мови про громадянство.

Проблема формування громадянського суспільства почала обґрунтовуватися ще в Стародавній Греції, коли стали виникати поліси – міста-держави. Перші громадянські ідеї і прин-

ципи в цей період були висловлені в працях Платона, Арістотеля, Цицерона. Подальший розвиток протогромадянського світогляду був пов'язаний з добою середньовіччя. Концепція Августина Аврелія про Божу і земну громади теоретично віддзеркалила великий процес соціального відокремлення духовної влади Церкви і політичної влади держави, що здійснювався на протязі цієї доби.

Остаточна ідея громадянського суспільства утвердилася у працях гуманістів епохи Відродження. Так, флорентійський мислитель Н. Макіавеллі на початку XVI ст. відкидає ідею божественного походження держави, вважаючи, що вона є вивором людського розуму і досвіду. З позицій гуманістичного активізму він критикує громадян, які у світському житті виявляють споглядальність, смиренність, пасивність, бажаючи в такий спосіб заслужити райське життя. На протигагу таким людям Н. Макіавеллі ставить громадян, яким притаманна громадянська доблесть, що найбільше виражена у великих людей, котрі стали засновниками історичних держав – Ромула, Кіра, Мойсея та інших. Але вона властива, зазначав мислитель, і пересічним громадянам, які лише наслідують великих людей. Головне, щоб їхня трудова й політична активність відповідала державницьким потребам часу [2].

Англійський мислитель Т. Мор у праці «Утопія» виступає з антиіндивідуалістичним тлумаченням суспільного життя. Його утопійська республіка – не що інше, як одна велика сім'я, всі члени якої виявляють трудову і громадянську активність, причому основою такої активності є не примус, а моральність. Писаних, юридичних законів в утопістів дуже мало, і вони настільки прості, що кожен легко розбереться в них. І взагалі, зазначав Т. Мор, пересічні громадяни-утопісти настільки свідомі, дисципліновані, що «всі закони видаються тільки для того, щоб нагадати кожному його обов'язки» [3, с. 238].

У місті Сонця італійського мислителя Т. Кампанелли вирує інтенсивне громадянське життя: люди виконують громадянські обов'язки, беруть участь в обранні посадових осіб, керівників наук і ремесел, постійно і натхненно займаються обговоренням громадянських справ. Наслідком виховання громадян у місті Сонця є гармонійність інтересів особистості та суспільства, громадянські «доброчесності й велика злагода в державі» [4, с. 45]

І все ж у Нову добу громадянськість цінувалася значно вище, ніж у попередні епохи. Це було зумовлено тим, що так званий третій стан (буржуазія), вступивши в активну боротьбу за право брати участь у політиці (тобто в управлінні світською державою) нарівні з дворянством і духовенством, намагався ідеологічно обґрунтувати свої дії. Так, зародившись в Англії (найбільш передовій на той час буржуазній країні), ідеї Просвітництва як ідеології буржуазії дуже швидко поширилися у Франції XVIII ст. (де під час Великої французької революції з'явилося навіть офіційне звернення – громадянин) та в інших країнах тогочасної Європи.

Просвітники (Д. Локк, Ш. Монтеск'є, Вольтер, Дідро, Ж.-Ж. Руссо та інші), відстоюючи інтереси широких народних

мас, заперечували феодальну експлуатацію, політичний деспотизм та станові привілеї. Вони вважали, що перетворення в суспільстві мають здійснюватися через поширення передових ідей, боротьбу з неучтвом, релігією, антигуманною феодальною мораллю та мистецтвом, як архаїзмом феодально-абсолютистської держави.

Вихідною для розвитку соціально-політичної думки XVII–XVIII ст. стала ідея «природного права» в сенсі права бути вільними в переконаннях і діях, володіти та розпоряджатися власністю, бути рівними, мати гарантії від свавілля можновладців. «Громадянськості» в цьому контексті розглядалась через призму двох основних концепцій.

Перша – соціологічна, інтерпретувала громадянськість як притаманну кожній особистості (і світовій людності також) природну потребу. Будь-яка людина, як істота соціальна, інстинктивно (з метою виживання) відчуває потребу в приналежності до якогось державного організму. Відсутність такої потреби тлумачиться як аномалія продиктована впливом асоціального середовища, в якому вона зростала або існувала.

Соціологічна концепція об'єднала як тих, хто вважав, що диференціація людства за державницькою ознакою має соціальне коріння (Ж.-Ж. Руссо), так і тих, хто вбачав причину цього в природних чинниках – біологічних (Ч. Дарвін, К. Лоренц) чи екологічних (Ш. Монтеск'є).

Друга – конструктивістська, вибудовувала та реконструювала громадянськість через призму стосунків, що виникають у структурованому суспільстві і фіксуються у свідомості (авторитетність, лідерство, підлеглисть, залежність, влада, закон тощо). Саме завдяки значущості таких стосунків для індивідуального життя, зокрема самозахисту, і виникає потреба особистості в державному механізмі. Вперше цю ідею висловив у своєму «Левіафані» англійський філософ і психолог XVIII ст. Т. Гоббс. Він вважав, що люди за власною волею створили «велику штучну людину», «смертного Бога» – державу. У державі «ми під владарюванням безсмертного Бога зобов'язані своїм миром і своїм захистом».

Т. Гоббс одним із перших почав протиставляти природне й суспільно-політичне в людині. Природне в людині є некерованим і тому неполітичним, тоді як суспільне підпорядковується законам суспільства, а політичне – владі, державі. Вважаючи свободу природним станом, Т. Гоббс водночас обґрунтовував необхідність підпорядкування владі держави нічим не обмеженої свободи, яка веде до загальної ворожнечі й насильства. Так природному суспільству було протиставлене громадянське суспільство як сукупність членів суспільства, співгромадян, підпорядкованих владі держави. За Т. Гоббсом, громадянське суспільство – це одержавлене суспільство, яке є результатом переходу від природного до суспільно-політичного стану. Держава творить громадянське суспільство, закладаючи його основи, встановлюючи порядок, цивілізуючи суспільство та його членів [5, с. 146].

Підтримав і розвинув ідею Т. Гоббса Дж. Локк. Розмірковуючи про громадянське суспільство як суспільство одержавлене, він зауважив наступне: «Ті, хто об'єднані в одне ціле і мають спільний встановлений закон і судову установу, куди можна звертатися і яка наділена владою вирішувати спори між ними й карати злочинців, ті перебувають у громадянському суспільстві; але ті, хто не мають такого спільного судилища, я маю на увазі – на землі, вони все ще перебувають у природному стані, за якого кожний, коли немає нікого іншого, сам є суддею і катом...» [6, с. 320].

Хоча Т. Гоббс і Дж. Локк виходили з договірної теорії походження держави, вони зробили з неї різні висновки. Як апологет абсолютної монархічної влади Т. Гоббс стверджував, що,

уклавши одного разу суспільний договір і перейшовши до громадянського стану, люди повинні в усьому підкорятися державі й не можуть чинити їй спротив. Дж. Локк, навпаки, обґрунтовував право народу на опір державі у випадку, коли вона нехтує його правами та інтересами. Він доводив, що, уклавши суспільний договір, держава отримує від людей рівно стільки влади, скільки необхідно й достатньо для досягнення головної мети політичного співтовариства – створення умов для того, щоб усі й кожен могли забезпечувати свої громадянські інтереси, і не може зазіхати на природні права людей – на життя, свободу, власність тощо. І хоча в теоретичних концепціях Дж. Локка ще не відстежувалося розмежування суспільства та держави, відокремлення ним прав особи від прав держави мало велике значення для становлення концепції громадянського суспільства.

У соціальній концепції просвітники відштовхувались від розуміння сутності людини як природної істоти, що складається з інстинктів, чуттєвих потреб, талантів та здібностей. По різному оцінюючи природу людини (добра вона чи зла), вони сходились у думці про всеильність виховання у формуванні громадянських позицій та переконань. Це плекало надію на формування розумних правителів та вчителів, які завдяки вихованню змінять світ. Так, Д. Дідро, обґрунтовуючи вчення про вирішальну роль середовища для формування особистості, стверджував, що свідомо його трансформація є запорукою покращення рівня життя людини. Покладаючись на теорію «суспільного договору», він активно доводив право народу силоміць змінювати систему державного устрою [7].

Подальшу розробку цієї проблеми можна знайти в дослідженнях ідеї громадянськості й громадянського суспільства англійського вченого Д. Прістлі. Формування громадянськості, на його думку, залежить від повноти політичних та громадянських свобод, які суспільство надає особистості. Відтак, Д. Прістлі визначив так громадянські свободи: «Право на власні дії, яке члени держави зберігають за собою і яке не повинні порушувати повноважні посадові особи» [8, с. 413]. Політична і громадянська свобода, на думку автора, тісно пов'язані між собою. Перша виступає природним захистом другої. Без політичної свободи в суспільстві владарюють свавілля і насилля; усвідомлення політичного та громадянського рабства принижує людину, приглушує її ініціативу. Почуття політичної та громадянської свободи підносить людину в її власних очах, спонукає до енергійних дій.

Досить своєрідною щодо проблеми виховання громадян є думка французького просвітителя XVIII ст. Ж.-Ж. Руссо. Він вважав, що в справі виховання громадян воно всеильне: коли виховання поставлене належним чином, то всі, на кого воно спрямоване, набувають високих громадянських чеснот. Однак Руссо стверджував, що громадянське в особистості придушує індивідуальне, природне, а тому їх аж ніяк не можна поєднувати. Можна виховати або громадянина, який живе «для інших», або «людину для самої себе». У першому випадку індивід перебуватиме в суперечності з власною природою, а в другому – у конфронтації із суспільно-державними установами. Отже, «доводиться обирати одне з двох – створювати або людину, або громадянина, оскільки не можна створювати водночас обох» [9, с. 27]. Несумісність громадянських й індивідуальних начал у психіці Ж.-Ж. Руссо пояснював в основному вадами сучасного йому суспільства: «Людина самітна в суспільстві й розраховує на себе одну, вона розглядає саму себе безвідносно до інших і знаходить пристойним, щоб й інші про неї не думали. Вона нічого ні від кого не вимагає і себе не вважає ні перед ким і ні перед чим зобов'язаною» [9, с. 27]. Звідси педагогічна установка Руссо: якщо суспільство не може сприяти правильному

вихованню дитини, гасить у ній спонтанні прагнення до єднання, співробітництва та співпереживання з іншими, то її треба виховувати поза суспільством, на лоні природи, відповідно до природних потреб.

Сучасник і співвітчизник Ж.-Ж. Руссо К. Гельвецій пропонує концепцію органічного поєднання в кожній особистості моральної людини і громадянина, стверджуючи, що моральним є той, хто водночас є добрим громадянином, уміє досягти гармонії особистого й суспільного. Зрозуміло, щоб досягти цієї гармонії, необхідна відповідна освіта громадян: «Снують знання, потрібні для кожного громадянина; такими є знання принципів моральності і законів своєї держави» [10, с. 262].

Для французького мислителя XVIII ст. П. Гольбаха ідеалом людини виступає активний громадянин, який «пломіне любов'ю до батьківщини, трудиться заради примноження її щастя, дотримується законів своєї держави, підтримує законну владу» [11, с. 87]. До громадянських добродетелей він відносить почуття громадянськості, яке спонукає людину жити спільно з подібними їй істотами. Найбільшою громадянською вадою є «байдужість до своєї батьківщини» [11, с. 36].

Значною заслугою П. Гольбаха є те, що він уперше поставив питання про значущість громадянських чеснот не тільки для держави, а й для самого її носія – індивіда. Філософ спробував пов'язати громадянськість з ідеалами внутрішньої свободи та внутрішнім задоволенням від виконання морального обов'язку перед громадянами. П. Гольбах наголошував, що за будь-яких обставин громадянська поведінка є гуманістичною самодостатньою цінністю, адже вона створює зміст життя людей, поділених на державні спільності.

Одним із найбільш відомих ідеологів раннього лібералізму теорії державотворення був засновник німецької класичної філософії й автор багатьох соціальних та політичних теорій і концепцій, зокрема про правову державу, І. Кант. У цьому контексті заслуговує на увагу його вчення про місце і роль протиріччя та антагонізмів у суспільно-політичному житті. Філософ розглядав причини й характер протиріччя і антагонізмів на мікро- та макрорівнях, тобто між окремими особами, групами та народами й державами, а також висловлював чимало цікавих думок щодо їх «зняття», тобто подолання й запобігання сутичок. Головними шляхами досягнення цієї благородної мети він вважав побудову правової держави, відмову від революційних дій, проведення своєчасних і поступових реформ, забезпечення людини й народів рівними правами, дотримання ними внутрішніх і міжнародних законів та інші [12].

Високий рівень розвитку ідеї про моральний сенс громадянськості знайшов відображення у «Філософії права» Г. Гегеля. Філософ вважав, що «найвищий обов'язок людини в тому, щоб бути членом держави». Позаяк держава – це «об'єктивний дух, а сам індивідуум настільки об'єктивний, істинний і моральний, наскільки він є членом держави» [13, с. 263–265]. Загальним обов'язком людини, на думку Гегеля, є принесення себе в жертву державі. Коли це необхідно, особистість повинна віддати життя, оскільки вона не належить сама собі. У державі людина відчуває свою власну сутність і завдяки належності до неї переживає гордість за саму себе. Водночас і держава мусить бути вдячною своїм громадянам. Саме в ній кожен має відчувати, зазначав Г. Гегель, захист своєї особистості. «При виконанні свого обов'язку індивідуум повинен знаходити власний інтерес, своє задоволення чи користь, і з його середовища у державі повинно виникнути для нього певне право, завдяки якому загальна справа стане його власною справою» [13, с. 211]. У збалансованому поєднанні обов'язків і прав громадянина, зазначав Г. Гегель, і полягає «внутрішня сила держави».

Характеризуючи стан громадянської активності населення Нового часу, Гегель висловлював таке критичне зауваження: «У наших сучасних державах громадяни лише обмеженою мірою беруть участь у всіх загальних державних справах; однак необхідно надати моральній людині, крім її власної мети, ще й загальну діяльність. Це загальне держава не завжди їй дає» [13, с. 346]. Чи не є актуальним це висловлювання і в наш час в умовах сучасної української дійсності?

К. Маркс, як і Г. Гегель, також вважав, що громадянське суспільство існує поза державою як політичним інститутом. Він розглядав це суспільство як сукупність сімей, суспільних станів і класів, відносин власності й розподілу, взагалі всіх форм і способів позадержавного існування та функціонування суспільства. Однак на відміну від Г. Гегеля К. Маркс виходив з ідеї вторинності держави стосовно громадянського суспільства, а в кінцевому підсумку – стосовно його економічної структури. На його думку, громадянське суспільство, в якому приватній власності належить вирішальна роль, породжує державу. Таке суспільство є буржуазним, держава в якому (як і будь-яка держава) є знаряддям класового панування. Історичний розвиток (за К. Марксом) веде до звільнення громадянського суспільства від держави. Не держава підпорядковує собі суспільство, а суспільство з його базисними економічними відносинами підпорядковує собі державу і в кінцевому підсумку розчиняє її в самоврядних структурах, держава в комуністичному суспільстві відмирає [14].

Цю думку пізніше розвинув та актуалізував у своїх працях німецький філософ Ф. Ніцше. Відкидаючи необхідність в тогочасній державі як явищі ворожого до свободи індивіда і народу, Ф. Ніцше переконував, що «тільки там, де закінчується держава, починається людина. Туди, де держава кінчається, туди дивіться, брати мої» [15, с. 43].

Фактично суть цієї концепції зводиться до того, що людина може бути щасливою тільки в тому випадку, якщо вона ... не буде людиною, перетвориться (чи споконвічно залишиться) на ірраціональну істоту, що кориться винятково заклику природи, вільно здійснює свої бажання, свою волю до влади над всім і усіма. Така істота, що стоїть по ту сторону добра і зла, поза будь-якими умовностями моралі, розуму, здорового глузду. Ф. Ніцше називає її «надлюдиною» і проголошує самоцінність і самоціллу розвитку природи та суспільства.

Цікаво, що при всій полярності висновків, марксистська і ніцшеанська позиції у своїй основі мають багато спільних ідей. Обидва мислителя відштовхуються від ідеї антропоцентризму, що ставить у центр світу людину як вінець розвитку, як самоцінність. Обидва заперечують Бога і будь-яке трансцендентне начало. Обидва ратують за свободу особи, закликають до надактивності, повного розкріпачення природи людини, усвідомлення умов для її самореалізації. Принципове розходження цих двох вчень полягає в тому, що К. Маркс покладається на суспільну сутність людини, на її розум, духовність. Ф. Ніцше проголошує самоцінність природного начала, суспільне – лише сміття, що засмічує чистоту інстинктів. У результаті К. Маркс закликає до єднання, розумної колективності людей, побудови їх відносин на гуманістичних началах. Ніцше – до гордої самотності, неоміфологічної свідомості, що у деякому значенні є не свідомістю, а деяким ірраціональним поривом. Відтак, К. Маркс в основу своєї громадянської теорії ставить турботу про трудящих, що складають переважну більшість населення. Ф. Ніцше робить ставку на якогось міфічного суб'єкта, надлюдину що різко протистоїть всім іншим членам суспільства і всій історії цивілізації [14].

Отже, в результаті проведеного аналізу ми прийшли до **висновку**, що становлення громадянського суспільства як історичної реальності розпочалося з зародженням капіталізму.

Виникнення громадянського суспільства пов'язується з появою громадянина як самостійного, індивідуального члена суспільства, який усвідомлює себе таким, наділений певним комплексом не відчужуваних прав і свобод і відповідає перед суспільством за всі свої дії. Переломним рубежем у становленні в країнах Західної Європи правової держави і громадянського суспільства була Велика французька революція XVIII ст., а в політико-правовому відношенні – прийнята під час її здійснення «Декларація прав людини і громадянина» (1789), яка проголошувала недоторканність природних прав людини і прав громадянина і була своєрідним маніфестом правової держави і громадянського суспільства.

Література:

1. Філософський енциклопедичний словник (ФЕС) / за ред. В.Д. Шинкарука. – К. : НАНУ, 2002. – 742 с.
2. Макиавеллі Н. Избранные произведения / под ред. Г. Муравьевой. – М. : Худ. лит., 1982.
3. Мор Т. Утопия / Т. Мор – Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1978. – 414 с.
4. Кампанелла Т. Город Солнца. О наилучшем государстве: Из сочинений Кампанеллы. – М. : Госполитиздат, 1954.
5. Гоббс Т. Левиафан / Гоббс Т. – М. : Соцэкгиз, 1936. – 503 с.
6. Локк Дж. О государственном правлении // Избр. филос. Произведения в 2 т. – М. : Мысль, 1960. – Т. 2. – 560 с.
7. Блехар В.С. Христианские корни идеи дифференциации государства и гражданского общества в философии Нового времени // «ФЭН-НАУКА». 2013. – № 9 (24) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/hristianskie-korni-idei-differentsiatsii-gosudarstva-i-grazhdanskogo-obschestva-v-filosofii-novogo-vremeni>.
8. Английские материалисты XVIII в. // Сб. произв. в 3-х т. – М., 1968. – Т. 3. – 562 с.
9. Руссо Ж.-Ж. Пед. соч. в 2-х т. / Ж.-Ж. Руссо. – М. : Гослитиздат, 1961. – Т. 1. – 656 с.
10. Гельвеций К.А. Соч. в 2-х т. / К.А. Гельвеций. – М. : Мысль, 1974. – Т. 1. – 568 с.
11. Гольбах П.А. Избр. произв. в 2-х т. / П.А. Гольбах. – М. : Мысль, 1963. – Т. 2. – 567 с.
12. Картунов О.В. Вступ до етнополітології : науково-навчальний посібник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-28.html>.
13. Гегель Г.В. Ф. Соч. в 9-х т. / Г. В. Ф. Гегель – М., 1967. – Т. 17. – 632 с.
14. Конспект лекцій на тему : Філософія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/16850303/filosofiya/rol_filosofiyi_rozvilu_suchasnogo_suspilstv.
15. Ницше Ф. Книга для всех и не для кого / [Ф. Ницше] ; под ред. Ю.М. Антоновского. – М. : Изд-во Моск. Ун-та, 1990. – 43 с.

Савенко В. В. Исторический аспект формирования гражданского общества в условиях правовой реальности Европы и мира Нового времени

Аннотация. Статья посвящается анализу формирования гражданского общества в условиях правовой реальности. На основе обобщенного обзора истории развития гражданских идей и эволюции форм гражданского общества установлены теоретическая сущность и практическое значение социального института права в процессе формирования правовых государств Европы и мира.

Ключевые слова: гражданское общество, гражданственность, гражданское воспитание, правовая реальность, правовое сознание.

Savenko V. Historical and philosophical aspects of civil society in terms of legal reality of Europe and the world of New Era

Summary. This article analyzes the formation of civil society in terms of legal reality. On the basis of summarizing overview of the history of ideas and the evolution of civil society forms the theoretical essence and practical importance of a social institution of law in the process of shaping the legal states of Europe and the world has been shown.

Key words: civil society, civic education, legal reality, legal consciousness.